

Hikmet Yurdu, Yıl: 3, S.5 (Ocak-Haziran 2010), ss. 251 - 270

Dinle İlgili Düşünce, Tanım ve Algılamalar

Dr. Hasan Arslan

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana bilim Dalı
hasanarslan@inonu.edu.tr

Özet

Günümüzde dinle ilgili çok çeşitli düşünce tarif ve algıların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Tanım ve algılamaların genel olarak vahiy ve materyalist bir ekseninde yapıldığını söyleyebiliriz. Bazı din algılamalarında ise kurumsal din eleştirilmektedir. Vahiyçi bakış açısıyla yapılan tarifler arasında sadece Matüridi din tarifine 'aklı' dahil etmiştir. O dini akılla aynı görmektedir. Diğerlerinin daha çok 'iyi bir kul olmaya yönelik' görüşleri vurguladıklarını anlıyoruz. Dinle ilgili düşünce ve algılamaların sadece pasif bir bilgi olarak kalmayıp bir şekilde dini yaşayışı etkiledikleri düşünülebilir.

Anahtar kelimeler: Din, Düşünce, Tarif, Algı, Etki

Abstract

Detection of Relevant Thought And Perceptions

Today, at a wide range of related ideas and perceptions described are understood to be available. Definitions and perceptions in general revelation and a materialist may say that the axis has been done. Some religious perceptions that institutional religion is criticized. Between the direct process perspective revelation only to describe religion Maturudi 'mind' has been included. He sees the same religious mind. More of others 'to become a good servant' comments emphasized that they understand. Listen to ideas and perceptions about the information just remain passive and not affect the religious life styles they may be considered.

Key Words: Religion, thought, description, perception, effect

Giriş

Zihnin en kompleks faaliyetlerinden biri düşüncedir. Düşünce ile zihin dış çevreden gelen duyum ve idrakler üzerinde çalışarak bir takım işlemler gerçekleştirir. Zihinde gerçekleşen bu işlemlerle bilginiz genişler ve derinleşirken problem çözme, plan yapma ve gelecek hakkında görüş gücümüz artar. Esas olarak düşünce, bir problem çözme faaliyeti-

tidir. Dinî düşüncede insan çevresinde olup biten olayları anlamaya, onların özünü kavramaya, tatmin edici açıklamalar bulmaya çalışır (Peker, 2008, s. 92-93).

Algılama olayı insanın beyinde meydana gelir. Herhangi bir algılama olayının gerçekleşmesi için duyu organlarından gelen etkilerin beyne ulaşması gerekmektedir. Algılamada beyne ulaştırılan uyarımlar örgütlenerek bir anlam kazanırlar (Baymur, 1994, s. 127). Her şartta bireysel bir yaşantı olan algılama, bireyin geçmiş tecrübelerine, inançlarına, ihtiyaçlarına, dikkati etkileyen iç ve dış etkenlere bağlıdır (Budak, 2000, s. 43). Algı olgusal gerçeklikten bağımsız ve öznel olduğu için insanlar herhangi bir konuyu farklı algılayabilirler. Dolayısıyla insanların din algılamalarının da farklı olması tabiidir.

Dünyada çok sayıda yaşayan dinin var olması ve bir dinin mensuplarının da farklı şekillerde algılanması nedeniyle üzerinde ittifak edilen ortak bir din tanımı yapmak kolay değildir (Yaparel, 1987, s. 403). Diğer yandan dinin *doğru* veya *yanlış* tanımından da bahsedilemez. Ancak dinin az veya çok verimli olan tanımlarından bahsedilebilir (Glock, 1962, s. 263).

Biz mevcut bazı din tanımlarına ve algılamalarına yer vermeye çalışacağız. Burada ortak bir din tanımı veya tüm din mensuplarının farklı din algılamalarına yer vermemizin mümkün olmadığını belirtmek isteriz.

İster sözlü ister yazılı olsun din tanımlamalarının ve farklı din algılamalarının o tanımlamayı yapan bireyle sınırlı kalmayacağını belirtebiliriz. Seslendirilen benzer din tanım ve algılamalarının toplum içerisinde mutlaka bir yankısının olacağını, bu nedenle benimseyip kabul edenler olabileceği gibi karşı çıkanların da olabileceğini düşünmek tabiidir. Din tanım ve algılamaları bireylerin tutum ve davranışlarında bilgi unsurunu teşkil etmektedir. Genel olarak tutum ve davranışlarda tutarlılık söz konusu olduğundan, bireylerin davranışlarının onların dinle ilgili düşünce, tanım ve algılamaları yönünde olması beklenir.

Biz makalemizde toplum içerisinde bireyin tutum ve davranışlarına etki eden dinle ilgili çok çeşitli düşünce, tanım ve algılamaları ortaya koymaya çalıştık.

Düşünürlerin Dinle İlgili Tanım ve Algılamaları

Dinle ilgili tanımlamaların aynı zamanda dinle ilgili düşünceleri de yansıttığını belirtebiliriz. Diğer yandan dinle ilgili algı ve tanımlamaların çoğu zaman birbirine girmesi nedeniyle net bir ayrımın yapılamayacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla çalışmamızdaki sıralamaların bizim tercihimiz olduğunu belirtmek istiyoruz. Ayrıca dinle ilgili düşünce, tanım ve algılamaların bir kısmının daha kapsayıcı, bir kısmının ise dini sadece bir veya birkaç yönüyle dile getirdiğini hatırlatıyoruz.

Makalede, görüşlerine yer verdiğimiz isimler halâ insanlar üzerinde değişik düzeylerde bir etki gücüne sahip oldukları için seçilmişlerdir. Günümüzde de vahiy eksenli bazı görüşlere kaynaklık edebileceği için kısaca 'harici' din anlayışına yer verdik. Diğer yandan son yıllarda İmam Maturudî'nin görüşleri Türkiye'de yeniden gündeme getirilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca Türkiye'de ki Müslümanların büyük çoğunluğunun (sözle de olsa) Maturudî görüşleri benimsiyor olmaları önemlidir. Benzer şekilde Ahmet Hamdi Akseki, Ali Fuat Başgil, Erol Güngör, Cemil Meriç gibi, vahye inanmaya dayalı, görüş sahiplerinin, toplumun değişik kesimlerinde, belli ölçüde bir referans kaynağı olma özelliği taşıdıklarını düşünüyoruz. Bu bağlamda Türkiye'de Din psikolojisi sahasında çalışmalar yapan uzmanların görüşlerine de yer vermemiz tabiidir.

Sosyal bilimlerde Freud'un dinle ilgili görüşleri halâ kabul veya ret yönünde önemli bir atıf kaynağıdır. Örneğin Jung, Glock, Allport, James, Uzman gibi bazı psikologlar Freud'un dinle ilgili görüşlerine tam zıt bir görüştedirler. Ayrıca Allport ve Maslow'un 'kurumsal din'le ilgili görüşleri de önemlidir.

Dünyada ve ülkemizde değişik 'aydın' tipolojilerine rastlanmaktadır. Bazı 'aydınların' dinle ilgili görüşlerine, belli çevrelerde benimsenip taraftar bulabildiklerini düşünerek, yer verdik. Tüm bu çalışmalarımızı

yaparken 'olması gerekenleri değil 'mevcut' olanı ortaya koymayı amaçladık.

Din kelimesine verilen manayla ilgili olarak Fırat (1989) "Din kelimesine verilen mana onu tarif eden kişinin gayesine göre değişmektedir. Bir dindar için, bir kelamcı için, bir mutasavvıf için dine verilen manalar farklı olduğu gibi, dini incelemek isteyen bir sosyolog için, bir antropolog için, bir psikolog için de farklı manalar vardır. Dinle ilgilenen herkes onu kendi alanı ve amaçları doğrultusunda tarif etmek temayülündedir" (Fırat, 1989, s. 34; ayrıca bkz, Yaparel, 1987, s. 33) görüşünü dile getirir. Yıldız (2006) aynı konuda benzer bir yaklaşımla "Hem din hem de religion kelimelerinin etimolojilerinde ortaya çıkan farklı yaklaşımlar, bu kelimelerin kavram düzeyinde tanımlarının yapılma çabalarında zirveye çıkmaktadır. Litaratüre baktığımızda yüzlerce din tanımına rastlamaktayız. Din olgusuyla ilgilenen her filozof ve bilim adamı, kendi anlayışlarına, amaçlarına uygun tanımlar yapmış ve çalışmasını o doğrultuda yürütmüştür" (s. 80) görüşündedir

Budak (2000) "Dünyadaki hemen bütün kültürlerde dinin şu veya bu biçimde ortaya çıkması, birçok otoritenin dini evrensel bir olgu olarak değerlendirmesine yol açmıştır. Din (religion), insan davranışına yön, yaşama anlam veren kutsal veya doğüstü bir (veya birden çok) güç ve yaratıcı kavramına dayanan bir inançlar, semboller ve törenler sistemidir. Bu sistem kurumsal olabileceği gibi son derece kişisel de olabilir" (2000, s. 214) demektedir.

İlk önce İslâm tarihine giderek Haricilerin din anlayış ve algısına yer vermek istiyoruz. Çünkü kurumsal ve sistematik olmasa bile harici anlayış ve algılamaların tezahürlerine günümüzde de rastlanabilmektedir. Hariciler, "Kur'an-ı Kerîm'i bütün yönleri ve incelikleri ile kavrayabilecek derecede kültürlü ve bilgili olmadıkları için, karşılaşılan veya ortaya atılan bir mesele 'meşru' ve Kur'an-ı kerim'e göre izahı mümkün olduğu halde, hemen karşı çıkıyor ve böylece saplanıp kaldıkları taassub, kendi içlerinde bile anarşi doğuruyordu. Şurası bir gerçektir ki, olayları değerlendirmede, dinî ve içtimai münasebetlerin insanî ve medeni hudutlar

içinde yürütülmesinde, iyi niyetli ve şekle bağlı dindar olmak yeterli değildir. İnsanın davranışlarını, davranışlarına yön verecek esasların bilgisi istikametinde yürütmesi gereklidir. Halbuki Hariciler, Kur'an-ı Kerim'in emir ve yasaklarına sınımsız bağlı olduklarını, dinin emirlerini ibadet ve muamelat olarak bütünüyle yaşadıklarını söylemelerine rağmen, bu emir ve yasakların, dinî ve içtimai değerlerin inceliklerine nüfuz edip onları yorumlayabilecek bilgi ve irfana sahip bulunmadıkları için, daima ve kaçınılmaz bir şekilde 'reaksiyoner' bir tavır takınıyorlardı. Kat'iyen Kur'an-ı Kerim'e karşı gelme niyetinde olmadıkları halde, Kur'an hükümlerine göre asla küfürlerinden bahsedilmeyecek Hz. Osman ve Hz. Ali'yi, 'Allah'ın indirdiği ile hükmetmemişlerdi' diyerek kâfir sayacak kadar 'dar' ve 'Kur'an'a ters' bir anlayışa sürüklenmişlerdir" (Fığlalı, 1986, 90).

Harici din anlayışı devlet siyaseti ile toplumsal yapıyı (kendi idrak ve anlayışlarına göre) mutlak manada Kur'an esaslarına göre yapılandırmayı amaçlıyordu. Haricilerin bu tutumu, esasında, onların çölde aşına oldukları kabile hayatının 'bağımsız' alışkanlıklarını bedevi reislerinin önderliğinde sürdürme isteğinden kaynaklanıyordu. Onların huruç etmelerinde sadece 'hakem olayının' değil, daha önceden başlayan İslam toplumunun şehir medeniyetine doğru geçmesinin etkileri de yatmaktadır. İslam öncesinde kabileler arasında bir anlaşma bulunmuyorsa diğer kabilelerin hepsi 'düşman' olarak telakki ediliyordu. Dolayısıyla Hariciler de, kendilerinden olmayanları (Müslüman olsalar bile) 'kâfir' ve 'kanları dökülebilecek düşmanlar' olarak görüyorlardı (Fığlalı, 1986, 90).

Harici din anlayışı psikolojik açıdan değerlendirildiğinde, onların dinî tutum ve davranışlarının, daha çok bilişsel öğelerden kaynaklanan bir tutum olmayıp, davranışlardan hareketle bilişsel öğelerin oluşturduğu tutumlar olarak değerlendirilebilir. Bu anlayışta duygu unsurunun ise, sanki bir savunma mekanizması geliştirerek 'davranışı' meşrulaştırmak için bilgi unsurunu değiştirdiği veya oluşturduğu yönünde işlev gördüğü söylenebilir.

Geçmişte Türk milletinin din anlayışı üzerinde etkili olan İmam Maturudi, dini Ma'rife, Tevhid, Hudu' ve İtikad anlamında ele alır. Ona göre Ma'rife anlamında din; Allah'ı tanıma yani Allah'ın var olduğunu bilme (Allah'ı bizzat bilme değil), delil getirerek, ve delile dayanmak suretiyle O'nun hakkında bir bilgi anlamına gelmektedir. Din bu anlamda bir *bilgi* demektir. Tevhid anlamında din; Allah'ın birliğine inanmak; Allah'ın bir olduğunu ifade etmek, ve kendisine tapılacak olan varlığı bire indirmek anlamlarına gelmektedir. Maturudi'ye göre ma'rifet ve tevhid birbirini gerektiren kavramları oluşturmaktadır. Yani Allah'ın birliğini ifade etmek, O'nun var olduğunu önceden bilmiş olmayı zorunlu kılar. Din Hudu' anlamında kullanıldığında, boyun eğme, teslim olma, itaat etme gibi anlamları ihtiva eder. Ona göre Ma'rifet, tevhid, hudu vahiy dininde bulunması gereken unsurlardandır. Maturudi imanı da küfrü de insanın zihninde bulunan ve insanın benimseyebileceği bir dinin ifadesi olarak görür. İman ve küfür ancak aklın faaliyetleriyle mümkün olabileceği için akıldan din diye söz ederek, dine akıl ile özdeş bir anlam verir. O dini, ameli değil zihnî ve kalbî bir bağlılık anlamını dile getiren itikad ile aynı anlamda görür. O dini mezhep anlamında insanların benimsediği ve tuttuğu itikadî yol olarak değerlendirmektedir (Özcan, 1999, s. 37- 43).

Akseki (1974) dini, "Allah tarafından vaz'olunmuş, insanlara saadet yollarını gösteren, yaradılışlarındaki gaye ve hedefi, Allah'a ne şekilde ibadet edileceğini bildiren bir kanundur." (s. 7) diye tarif etmiştir.

Demir (2004), Ziya Gökalp'in İslam dini ile ilgili görüşlerini şöyle özetler. Ziya Gökalp'e göre İslam bir din olarak ilerlemenin karşısında bir engel değildir. İslâm dini inkılâpçıdır ve ilerlemeyi emreder. O sadece ahiret saadetini değil, dünya mutluluğuna da yer verir. Gökalp İslamiyet'in şarkta (doğuda) her güzelliğin kaynağı ve gelişmenin ardındaki gücün İslam dini olduğunu ve o bugün geri kalmamızın nedenini dinde değil Müslümanlarda aramamız gerektiğini, çünkü değişen şartlara göre İslam'da gelişme imkânlarının bulunduğunu düşünmektedir (s.123). Gökalp'in, uygulamalar dolayısıyla dinin suçlanamayacağı görüşünü, daha sonra Allport'un da savunduğunu görürüz.

Başgil (1977), vahiy yönü olan bir din anlayışına yer vermektedir. Ona göre din ilahi bir nurdur ve ruhumuzla sezdiğimiz ve akl-ı selim ile düşünüp, kabul ettiğimiz ilahi bir kanundur. İnsan bu kanunu, yüksek san'at, ahlak ve insanlık duygusu gibi, hatta daha ince ve daha yüce bir duygu olarak sezerek aklı ile muhakeme edip, kabul ve tasdik eder. Din, insan ruhunun hayvanlıktan sıyrılıp yükselen, insan zekâsının hiç durmadan aradığı en tatmin edici izahıdır. *Nereden geliyor, nereye gidiyoruz* sorusunun şaşmaz cevabı olan din, yok olmaktan korkan insan için ışık, ümit ve imkân yoludur. Kendi ifadesiyle din, "İlaçların dindiremediği acıların ilacı; harap gönüllerin şenliği, iyilik, adalet, feragat, sadakat, fazilet, samimiyet kaynağı; insan vicdanında yaşayan inanma ihtiyacının en parlak ve berrak tecellisidir". Başgil, insanın duyan, düşünen, dileyen ve inanan bir mahlûk olduğunu ve inanma melekesi ile başka yaratılmışlardan farklı olduğunu bunun için insanın *dindar mahlûktur* diye tarif edildiğini ifade eder. Ona göre inanma ihtiyacı insan ruhunun en derin ve en temiz bir temayülüdür, bunun için inanmayan ve içinde imanı bulunmayan insan suya doymayan bir hasta gibidir, servete, konfor ve sefahate doymaz. Bu durum ise hem fert, hem de toplum için felaketlerin kaynağını teşkil eder. Ona göre din, *insan ihtiraslarını frenleyen en kuvvetli manevi dizgindir* (s. 68).

Cemil Meriç, dini asırlardan beri yaşayan ve nesilleri huzura kavuşturan tecrübeden geçmiş bir inançlar manzumesi olarak görmekte ve dindeki sıcaklık, dostçalık ve köklülüğe dikkat çekmektedir. İslâm dini sosyal bir sınıfın veya kavmin değil, ümmetin inançlarını dile getirmektedir. Din, ayıran değil birleştirendir, inananlar kardeşlerdir. Ona göre Yunus'un mısralarını kanatlandıran imanla, Mesnevi'deki pırıltılar aynı ezeli nurdandır. İslamiyet Süleymaniye'de kubbe, İtri'de nağme, Baki'de şiir olarak somutlaşmıştır (Meriç, 1978, s. 32; Subaşı, 1995, s. 215-216). Cemil Meriç için din, toplumları tarif etmekte kullanılan vazgeçilmez boyutlardan biridir, bunun için inancın belirleyici etkisi diğer faktörlerden önce gelmektedir.

Güngör (1991)'e göre, dinler insana kendisi ve kâinat hakkında bir bakış açısı kazandırmaktadır. Dolayısıyla insan dinde kendi mahiyeti

ve kâinattaki yeri hakkında (kendi) başlangıcını ve sonunu gösteren bir bilgi şeması bulur. Bu nedenle din, insanın temel problemlerini belli bir açıdan izah eden bir sistem olarak işlev görür. Bu konuda bazı dinlerin daha az, bazılarının daha çok ve ayrıntılı açıklama getirdikleri görülebilir. Ancak hepsinin de zihinleri meşgul eden en soyut metafizik problemlerle beraber, yaşanan hayata ait pratik davranış kuralları hakkında insanı aydınlatmayı hedef edindiği muhakkaktır. Aynı zamanda insanın mahiyeti hakkında bir anlayış kazandıran din, insanın tabiatla ve diğer insanlarla ilişkilerini belli bir amaç açısından ele alır. Ona göre din “İnsanın yaratılışının gayesi ve hikmeti nedir? İnsanın yaratıcıya nispeti nedir? İnsanın diğer yaratılmışlar sırasında mevkiî nedir? İnsan gücünün sahası ne kadardır? Gücümüzü hangi yolda kullanmamız yaratılışın sırrına ve insan mutluluğuna daha uygun olur?” türünden sorularla, “İnsanın eylemlerinde kendi kudretinin ve dolayısıyla sorumluluğunun sınırı nedir? Dünyadaki eylemlerimiz, yaratılışın bize çizdiği kadere ulaşmamız bakımından ne gibi bir değer taşır? Yaşadığımız hayatın, özellikle bu hayat içinde ızdırabın sebebi ve sonucu nedir? İnsan için hakiki mutluluk neden ibarettir?” (s. 114) sorularına cevap verir.

Subaşı (1995), Türk Aydınının Din Anlayışı adlı çalışmasında Şerif Mardin’in dini bir toplum olayı olarak değerlendirdiğini ve İslâmiyet açısından tanımlamaya çalıştığını belirtir. Mardin, İslamî değerlerin kendine göre bir dil oluşturduğu, eğer bu dil yeterince kavranamazsa ortaya çıkacak ilişki ve değerlerin anlaşılmasının mümkün olmayacağını vurgular. Mardin’e göre dinin insanları bir araya getiren bir birlik duygusu yaratma açısından hem pekiştirici hem de kişilik belirleyici işlevi ve kişinin tek başına elde edemeyeceği dengeyi sağlayabilecek role sahip olma özelliği vardır. O, aynı zamanda dini bir dünyayı anlama ve kendini o dünyada belirli bir konuma yerleştirme modeli olarak görmektedir. Ona göre din, coğrafyaya göre önemli farklılıklar göstermektedir (s. 214).

Din, her zaman ve her yerde var olduğu için, dinin öğeleri olan dinî inanç ve ibadetler de her zaman varlığını sürdürmüştür. Yalom (2006) bunu “Dini inanç ve ibadetin her çağda, her yerde bulunduğu su götürmez bir gerçektir, dinî inancın her zaman, her yerde bulunmasının

nedeni, varoluşa dair kaygıların her zaman her yerde bulunmasıdır.” (s. 30) görüşüyle açıklar. Aynı şekilde dinin her çağda varlığını ve önemini koruduğu, her devirde fert ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olduğu ortaya koyulmuştur. Din, insanlığın varoluşundan itibaren çeşitli şekillerde varlığını sürdüren bir müessesedir. Din her devirde fert ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olmuş ve bugün de önemini koruyan bir kurumdur. Tarih boyunca insanlar dini yaşamakla birlikte onun hakkında farklı düşünceler geliştirmişlerdir (Tolstoy, 2005, s. 15). Bununla beraber dinler arasındaki birtakım ayrılıklara rağmen üzerinde birleştikleri en önemli husus, insan ile aşkın bir varlık arasında belli bir ilişkinin varlığının kabul edilmiş olmasıdır (Peker, 1993, s. 23).

Sosyal bilimciler için önemli bir ilgi sahası oluşturan din konusunda Freud birbirinden farklı görüşlere yer verir. O, dini bazen saplantılı bir durum, saplantı nevrozu (obsesyon) (Budak, 2000, s. 214; Kısa, 2005, s. 89) bazen bebeklik arzularının tatmini bazen de bir yanılsama durumu (illusion) olarak ele alır (Fromm, 2004, s. 25-27). Freud’a göre din, sanki nevroz gibi hastalıklı bir haldir (Özgül, 1994, s. 114), bunun için bireylerin dinden kurtulması gerekir. O, indirgemeci bir yaklaşımla dini, psikolojik bir açıklamayla güdülerin bastırılması sonucu ortaya çıkan bir fenomen olarak değerlendirir. Onun, dini bir nevroz olarak değerlendirmesine itiraz eden (Allport, James, Jung, ve Uzman gibi) bazı psikologlar dinin, ruh sağlığını korumada yararlı olacağını savunmuşlardır (Yaparel, 1987, s. 28-31).

Allport (2004) kurumsal dini sorgular. Ona göre kurumsal dinin başarısızlığı dine olan şüpheyi kışkırtmakta ve din adına yapılan aşırılıklar da din hakkında kötü bir intibaya yol açmaktadır. Ancak kurumsal dinin konumu böyle olmakla beraber, insanın kişisel dinî duyguları şu anda çok canlı olduğu gibi bu duygular gelecekte de canlılığını sürdürecektir. Çünkü dinî duygunun kökleri çeşitli ve çok derinlerdedir. Olgunlaşmış dinî his tutarlı bir şekilde yönlendiricidir. Çünkü dini duygu yoğun olduğu zaman karakteri değiştirme yeteneğine sahiptir. Dinî duygunun yetersizliği ise bireyde ahlaki fırtınalar doğurup davranışları düzensiz olarak değiştirmektedir. O, dinin, insan doğasındaki, bir yere yakın

olma ihtiyacına cevap verdiği için psikoterapiden daha üstün olduğunu ancak giderek uygulamadaki başarısızlıklar dolayısıyla insanların dini suçlamaya başladıkları görüşündedir (s. 23, 84, 100).

James (1902)'e göre dini duygu, dini korku, dini aşk, dini huşu ve dini zevk gibi birtakım duyguların toplamından oluşmaktadır. O, bu duyguların da doğal insani duyguların dinsel objelere dönüşmesi ile ortaya çıktığı görüşündedir. James, insanın yaşadığı dini duygunun aynısını, doğal hayatta karşılaştığı bazı durumlarda da yaşadığı kanaatindedir. Ancak insan bu duyguları doğaüstü ilişkilerle ilgili olarak düşündüğünde, onlar dini duygulara dönüşmektedir. Dolayısıyla din de, insanın ilahi olarak kabul ettiği bir varlık karşısında bireysel olarak yaşadığı duygu, düşünce ve tecrübeleri anlamına gelmektedir (s. 28, 31). Yaparel (1987), William James'in dinin işlevi ile ilgili görüşlerini şöyle özetler. Din, kişiliğe barış, ahenk, bireysel hürriyet, şahsi bütünlük ve tatmin duygusu, iyimserlik, neşe, dış dünyaya açık bir iletişim, diğer insanlara karşı saygı ve manevi haz gibi yeni boyutlar kazandırmaktadır (s. 29).

Bir süre Freud'la beraber çalışan ancak daha sonra Freud'dan farklı görüşleri nedeni ile ayrılan Carl Gustav Jung'a göre "Bilinçdışının dini bir işlevi vardır ve din, içgüdüsel bir temele dayanmaktadır. O, dindeki tanrıyla kişisel ilişki ve kurtuluş kavramlarını psikoterapik sistemler olarak değerlendirir ve dinin içgüdüsel enerjiyi kültürel etkinliğe dönüştürdüğüne inanır" (Budak, 2000, s.418). Jung, dini insanın tanrı ile ilişkisini sağlayan, onu özgürlüğe ve kurtuluşa götüren, insan aklının en eski ve en yaygın uğraşlarından biri olarak kabul eder. O, bu nedenle dini tarihsel bir olay olarak görmez. Bunun için (insanı inceleyen) her psikoloji dalının, insanların büyük bir çoğunluğu için dinin, kişisel bir ilgi alanı olduğunu fark etmesi gerektiği üzerinde durur. Jung din hakkında ayrıca "Din, Rudolf Otto'nun isabetle numinosum dediği şeyin, dikkatle, inceden inceye gözetilmesidir, yani herhangi bir istem eylemi sonucu olmayan, dinamik bir varlık veya sonuçtur. Tersine insan nesnesini kavrar ve onu yönetir, o da dinin, yaratıcısından çok kurbanı olur. Nedeni ne olursa olsun, numinosum, öznenin elinde olmayan bir durumdur." (Gürol, 1977, s. 136; Jung, 1988a, s. 4; akt.: Kısa, 2005, s. 69).

Mazhar Osman Uzman (1941), *Tababeti Ruhiye* adlı eserinde dinin akıl hastalarını yapıp ettiklerinden sorumlu tutmadığını ve insanların onlara iyi muamele ederek tedavi etmeye çalışmalarını istediğini ifade eder. Uzman, geçmişte Müslümanlar dinin bu isteğine uygun olarak ruh hastalarının tedavisi ile ilgilendiklerini hatta tedavi konusunda Freud'un psikanaliz metodunun (yüzyıllar önce) Fahreddin Razi ve İbni Sina tarafından kullanıldığını, İbni Sina'nın ayrıca melankoliyi teşhis ve tedavi ettiğinden bahseder (s. 45, 46). Uzman dinin değil ama dinsizliğin akıl hastalıklarının sebeplerinden biri olabileceği üzerinde durmaktadır. O bir şeye inanmamanın, yeni nesillerin ruh haletlerini önemli sarsıntılara maruz bıraktığını ve hayatın sıkıntılarına karşı tevekkül ederek katlanma tesellisini insanların ruhundan sildiği için nevroitik ve psikotik hallere neden olduğu görüşündedir (s. 179).

Fromm (2004a), dünyanın, kendisinde en mükemmel akli ve gücü bulduran bir Tanrı tarafından, yaratıldığı fikrini makul ve akla yatkın görmektedir (s. 51). Ona göre din, "Bir grup tarafından paylaşılan ve grubun bireylerine kendilerini adayabilecekleri bir hedef ve onlara ortak bir davranış biçimi sunan düşünce sistemidir" (Fromm, 2004b, s. 37; Fromm, 1994, s. 2).

Fromm, insanlarda bir dinî ihtiyacın olduğunu ve insanların birtakım başarı ve saygı ihtiyaçları gibi bedenî ihtiyaçlarını doyumakla yetinmediklerini, iyi ya da kötü, yaratıcı veya yıkıcı, ilerletici veya geriletici din ya da dünya görüşlerinden birini benimseme durumunda oldukları için dinin insanlar için bir ihtiyaç olduğu görüşündedir. Bütün insanlar evrensel bir uyum ve bağlılık sistemine ihtiyaç duymaları yönünden dindardırlar ve müspet veya menfi, herhangi bir dine bağlanma ihtiyacı duyarlar (Fromm, 2004b, s. 40; Fromm, 1994, s. 26-28).

Her dinde birtakım inanç ilkeleri bulunmaktadır. Bunların görevi en başta ilahi bir varlığın var olduğunu savunmaktır. Ancak tüm dinlerdeki inanç ilkeleri aynı şekilde oluşarak şekillenmezler. Dini inanç boyutu, dinlerin özelliğine göre farklı yönler vurgu yapabilirler. Bu farklılık ilahi dinlerle tanrı kavramı olmayan dinler arasında görülebileceği

gibi ilahi dinlerin kendi aralarında bile görülebilir. Hangi dine mensup olursa olsun dini inanç boyutunda, dindarın, bağlı olduğu dinin inanç ilkelerine sahip olacağı var sayılır. İbadetlere katılma, dini bilgi, dini yaşantı tarzı veya dini bilginin davranışlara yansıtılması inancın anlamını yansıtan göstergeler olarak kabul edilebilir (Glock, 1962, s. 259, 261).

Genel eğilim dini duyguyu, bireyin kutsalla karşılaşma tecrübesi olarak açıklamak yönündedir. Dini duygu, insanların dinle ilgili her türlü duygularını ifade eder. Dini ihtiyaç, dini tecrübe boyutu içinde dindarlığın bir ögesi olarak ele alınır (dini duygu dini bir ihtiyaca yol açabilir). Dini duygunun özellikleri ihtiyaç, idrak, tevekkül, güven ve korku kavramları gibi olabilmektedir. Tüm dinlerde endişe (korku) ve güven duygusuna yer verilir. Ancak bu duyguların yoğunluğu dinlere göre farklılık göstermektedir (Glock, 1962, s. 266, 267).

Maslow, dinler tarihinde iki aşırı kanadın gelişimine yönelik bir eğilim olduğunu görmektedir. Bu eğilimlerden birincisi mistik ve bireysel, ikincisi ise meşru ve kurumsal din kanadıdır. Derinliğe sahip gerçek dindarlar bu iki eğilimi otomatik olarak kolaylıkla birleştirmektedir. Kişinin içinde yetiştiği şartlar ritüeller, seremoniler ve sözlü formüller kişi için tecrübî olarak yerleşmiş sembolik anlamlı arketipal bütüncül bir şekilde kalmaktadır.

Maslow'a göre kurumsallaşmış din, kiliseler, sonunda dinî tecrübenin ve dinî tecrübeyi yaşayan kişinin baş düşmanı haline gelebilmektedir. O, dinin belirli ritüeller, gruplar ve günlerle sınırlandırılmasını kabul etmediği için kurumsal dine karşı çıkarak, bireysel dini savunmaktadır (Maslow, 1983, s. vii-viii).

Geertz, "Din, varoluş konusunda genel mahiyette kavramlar dile getiren ve insanlarda güçlü, derin ve kalıcı motivasyonlar ve ruhi eğilimler uyandıracak tarzda etkide bulunan bir sembolik sistemdir. Dile getirdiği kavramlara öyle bir gerçeklik özelliği sağlar ki, bunların etkisiyle yaşanan motivasyonlar ve ruhi eğilimler ancak gerçeğe dayanmakta gözükürler" (Geertz, 1972, s. 23; akt.: Hökelekli, 1998, s. 70) görüşündedir.

Frankl'a göre din, insanların hayatın gidişatıyla ilgili birtakım sorularına cevap vererek, hayatları süresince eylemlerini ve ölüm gerçeğini anlamlandırmalarına yardım eder ve bilhassa acının, ıstırapın anlam kazanmasında bireye destek verir (Bahadır, 2002, s. 39, 40). Frankl (1985) dini nihai anlam arayışı olarak ele alır ve nihai anlam sonucunda nihai var oluşa (Tanrıya) ulaşılacağını ve insanın nihai varlık'a ulaşması gerektiğini düşünerek, insan için en kötü trajedinin, Tanrı'ya inanmayı bıraktığı an olarak görür (s. 13; akt.: Ayten, 2006, s. 141, 142). O, ayrıca dinin insana ruhsal yardım elini uzattığını ve başka hiçbir yerde bulamayacağı bir güvenlik duygusu verdiğini savunur. Kendini güvende hisseden birey pek çok psikolojik rahatsızlıktan kurtulduğu gibi başkalarıyla da sağlıklı ilişkiler kurabilir. Bu bakımdan dinin insan üzerindeki olumlu etkisi, psikoterapinin sağlayacağı etkiden daha güçlü ve kapsayıcı özelliktedir (Bahadır, 2002, s. 38; Frankl, 2000, s. 112).

Tanilli (2006), Antik dönemden başlayarak bazı filozofların dinle ilgili görüşlerine şöyle yer vermektedir. Antik Çağ düşünürlerinden sofist filozof Keoslu Kritias; din, insanları ahlâk ve adalete yöneltebilmek için onları korkutmak amacıyla uydurulmuştur derken, Platon ise din'e yönetenlerin yönetilenlere devlet yararı için söylenmesi gerekli bazı *güzel ya-lanlardan* biri olarak bakıyordu. Hegel ise din'i insan ile mutlak arasındaki ilişkinin gerçeği simgesel biçimde dile getiren anlatımı olarak ele alıyordu. Feuerbach'ta din insan özleminin manevi dünyadaki izdüşümü, insanın kendisi ile yabancılaşması, insanın hayal konusu dinsel dünya ile gerçek dünya biçiminde ikiye ayrılması ve *dinin özü* insanın yansımasıydı. Marx'a göre din, ezilmiş insanın iç çekişi, taş yürekli bir dünyanın ruhu ve *halkın afyonuydu*. Engels için din, insanların günlük yaşamına egemen güçlerin doğüstü güçler biçimine dönüşüp onların zihnine yansımasıydı (s.12, 13). Tanilli'nin dinle ilgili olarak daha çok vahiy dışı görüşlere yer verdiği anlaşılmaktadır.

Tekin (2003)'in Alev Alatlî ile (18. 8. 2001 tarihinde) yaptığı mülâkatta Alatlî dini dinamik bir süreç olarak görmektedir. Ona göre din, aynı zamanda insanoğlunun ezeli ve ebedi gerçeği arama serüvenidir. O, Tanrı'yı belli bir kalıpta olmayan bir varlık olarak algılar ve Tanrı'nın

suretinde yaratıldığı için insanın da dondurulamayacağı savunur. Ona göre insanı belli bir kalıba sokmaya çalışmak bir bakıma dine de Tanrıya da ters bir davranış olur. Dinin amacı ise insanın mutlak olgunluğa erişmesini sağlamaktır. *Aşk dini* ifadesine de değinen Alatlı ilke ve birtakım ritüellerle doldurulmamış, aşkın duygusallığının belirlediği bir din anlayışına yer vermektedir. O ayrıca insanın ne bilim tarafından inançtan, ne de inanç tarafından bilimden vazgeçmemesi gerektiğini savunur. Alatlı, bilim ve din hakkındaki görüşleri ile modernist aydınların *bilim* konusundaki duyarlılığını koruyarak din ve bilimin Allah'a yaklaşmakta farklı iki yol olduğunu savunmaktadır. O herhangi bir ideolojik anlatımın konusu haline getirilen dindarlığı putperestlik olarak değerlendirmektedir (s. 89, 90). Alatlı, bir fesat kaynağı biçiminde algılanmasından hareketle kadının, ikinci sınıf insan muamelesi gördüğünü de ifade eder. O dört kadınla evliliğe inanan bir müslümanı, aslında konuya pozitivist yaklaşan biriyle, erkek egemen anormal bakış sahibi olarak, aynı kategoride görmektedir (Alatlı, 1999, s. 211, 216, 227, 287).

Tekin (2003), Göle ile yaptığı mülakatta, onun, "Dinin özündeki şeylere daha çok inanıyorum, korkudan daha çok Allah sevgisine vurgu yapıyorum. Merakım tasavvufi İslam ve onun modern versiyonları. Tasavvuf müziği dinliyorum. Din; müzik, nefes ve nefesdir" (s. 90) görüşünde olduğunu belirtmiştir. Yani Göle'ye göre dinin özünü Allah sevgisi ve müzik gibi anahtar kavramlar oluşturmaktadır. O dini, pratik ve sosyal hayata inmeyen, bir bakıma sadece zihni içerikli ve deruni boyutuyla algılamaktadır. Göle'nin din algılamasında bir takım ritüeller ve muamelelerden çok Allah sevgisine dayanan bir anlayış hakîm olduğu görülmektedir (Tekin, 2003, s. 89, 90). Göle'ye göre modern yaşama teşvik edici birçok unsura rağmen, geleneksel kadın kimliği moderne doğru ilerlemekle birlikte, dinden bağımsız hale gelmemiş ve yeni dindarlık biçimleri ortaya koymuştur. Kadınlar İslâmcılık yoluyla daha önceki geleneksel yaşam biçimlerini bırakmakla birlikte İslâmî ahlâk, İslâmî yaşam biçimi ve İslâmî cemaat misyonunu üstlenerek, mesleki uzmanlaşma ve siyasi kariyerler elde etmektedirler. Göle dinsel ve geleneksel kadın kimliğinden moderne doğru giden İslâmcı veya radikal İslâm kadın kimliğini, patolojik

bir durum olarak görmektedir. Ona göre İslâmcı kadınlar ezilmelerine neden olan farklılıklarını abartarak pekiştirmektedirler. Bu da dinle modern değerler arasında bir gerilim oluşturmaktadır (Tekin, 2003, s.163, 164).

Berktaş dini kadının hakları açısından ele alır ve kadının konumunun ve geri kalmasının sebebi olarak gösterir. Ona göre Tanrı ile erkek ittifak ederek kadın üzerinde iktidar kurmuşlardır. Tanrı kendisiyle doğrudan ilişki içinde olan erkeği iktidar yetkisi ile donatmıştır, kısaca iktidarın kaynağı Tanrı'dır. O, *kadın geriliğini* erkek iktidarına dolayısıyla Tanrı'ya bağlar (Berktaş, 2001, s. 64, 65; akt.: Tekin, 2003, s.165).

Din konusunda Göle ile yakın bir anlayışa sahip görünen Mert (1998); dini, insanın kendisini ve hayatı tanımladığı anlam dünyası olarak ele alarak onun bir sınırının olamayacağını ve zorlayıcı bir kurallar bütünü olarak görülemeyeceğini düşünmektedir (s. 117, 118). Mert'e göre dinin geniş anlamıyla tanımlanabilmesi için onun içeriğinin daraltılması gerekmektedir (Tekin, 2003, s. 90, 91). O bir yandan dinlerin biçimsel öğelerinin ön plana çıkmasına, diğer yandan da dinsel dünya görüşünün içeriğinin dünyevileşmesi, yani modern dünya anlayışının paradigmalarının dinsel söylemi belirler hale *geldiğine* de yer verir (Subaşı, 1995, s. 214). Alatl, Göle ve Mert'in daha çok dinin sosyolojik tanımları üzerinde durdukları, dinin vahiy yönü ile pek ilgilenmedikleri anlaşılmaktadır.

Tekin (2003)'in Bilgiseven'le (05.10.2001 tarihinde) yaptığı mülakattan Bilgiseven'in dinle ilgili görüşlerini şöyle özetleyebiliriz. Ona göre din ispata dayalı bir inançtır. O, inanca hazırlık, kudretine inandığı varlığı deneme; amel etme ve ilimle ispat gibi inanç için dört tabaka öngörmekte, dördüncü tabakaya sadece dinin ulaşacağını belirtmektedir. O böylece dini alelade inançtan ayırmakta ve dini inancı ispata bağlamaktadır. Tekin (2003)'in ifadesiyle "O, *ilmi özün* evrenselliğinden bahsederek dini kavramak istemektedir. Dinin ilk indiği dönemdeki sosyal hayata yansıyan pratiklerinin tarihsel olduğunu belirterek içeriği muğlak bir *ilmi özün* saptadığı günümüze uygun sosyal pratikler geliştirmesini savunmakla kontrollü bir sosyal pratik öngörmektedir." (s. 92). Bilgiseven'e

göre dinin zamana göre değişebilirlik yönü vardır ancak dinin şekli yönünden çok özünü ve ruhunu kaybetmemesi gerekir. O'na göre, özünü ve ruhunu kaybetmiş, şekilci yönde ısrar eden bir din, alelade bir inanç konumuna gerileyecektir. O bir bakıma dinin modern dünya görüşüyle problemlili alanlarında yeniden yorumlanması gerektiği fikrine yer vermektedir (Tekin, 2003, s. 93). Türkiye'de bazı aydın kadınların dini daha çok sosyolojik açıdan değerlendirdikleri anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi çok çeşitli din tanımlarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Verilen örnekler de gösteriyor ki bu konuda, üzerinde mutabakata varılabilen ortak bir din tanımından bahsedilememektedir (Yaparel, 1987, s. 403-419; Peker, 1993, s. 23; Hökelekli, 1998, s. 69; Karaman, 2000, s. 13). Ancak ortak bir din tarifinin yapılamaması, bir olgu olarak, dinlerin varlığının ve işlevinin olmadığı anlamına gelmez. İşlevi itibarı ile din insan için önemli bir müessesedir. "Din Allah merkezlidir, ama insan içindir; insan din için (var)değildir" (Kılıç, 2004, s. 12).

Sonuç ve Öneriler

Yapılan din tanımlarında dinin genel anlamda birey ve toplum hayatında hiç bir zaman göz ardı edilemeyecek son derece etkili bir faktör olduğu görülmektedir. Diğer yandan her dinin kendine has öğretileri vardır. Bu bağlamda dinî bilgiler ve hükümler dini tutumların bilişsel öğelerini oluşturmaktadır. Ancak dinin kendisinin nasıl düşünüldüğü, tanımlandığı ve algılandığı, önemli bir ilk adım teşkil eder. Dinle ilgili uygulamalar kaynağını, dinle ilgili düşünce, tanım ve algılamalarında bulur. Diğer yandan insanın din için değil, dinin insan için var olduğu düşünülürse, dinin insanı ilgilendiren her konuyla ilgilenmesi tabiidir.

Genel kabule göre insanın bir maddi bir de manevi yönü olduğu düşünülür. Doğal olarak bireyin bu iki yönüyle ilgili bazı sorumlulukları vardır. İslâm dini bireye yapması ve yapmaması gereken yükümlülükler getirmektedir. Kısaca kulların yapması gerekenler sadece ibadetlerden ibaret değildir. İslâm dini çalışmayı, tutumlu olmayı, israf etmemeyi, doğru ve dürüst olmayı, güvenilir olmayı, eğitim ve bilimi, üretici olmayı, iş birliği yapmayı, zaman ve iş planlamasını, ekonomik yönden güçlü

olmayı vb. hükümlerin yerine getirilmesini de aynı ibadetler gibi talep eder.

Mevcut tabloya göre dinin ibadetlerle ilgili hükümleriyle ilgilenilip diğer hükümlerinin ya yeterince bilinmediği, ya da göz ardı edildiği düşüncesini akla getirmektedir. Genel olarak Müslümanların dinî tutumları göz önüne getirildiğinde, bilgi unsurunun yeterli olduğunu var say-sak bile, aynı yönde bir davranış ve bu davranışa götürecektir duygu ve heyecan unsurunun yeterli olmadığı görülebilir.

Dinle ilgili görüş ve düşünceler içerisinde Maturudî'nin 'aklı' işin içine koyduğunu, diğerlerinin de genellikle sadece ibadetlerin öne çıkarıldığı 'iyi bir kul olmaya yönelik' görüşleri vurguladıklarını anlıyoruz. Bazı din algılamalarında ise kurumsal din eleştirilmektedir. Tanım ve algılamaların genel olarak vahiy ve materyalist bir ekseninde yapıldığını söyleyebiliriz.

Kişinin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını belirleme tarzı olarak açıklanan dinî tutumların diğer tutumları etkisi altına alarak belirgin şekilde merkezileşmesi, bireyin dünya görüşü ve çoğu davranışlarına yön vermektedir (Peker, 2008, s. 150). Kişinin dışarıdan gözlenebilen dinle ilgili herhangi bir hareketi olarak düşünülen dinî davranış, dinî tutumun bir unsurudur. Dinin insana yansımalarının boyutlarından birisi etki (bireyin diğer davranışlarına etkisi) boyutudur (Vergote, s. 29: akt, Peker, 2008, s. 32; Yıldız, 1998). Dinin itikat, ibadet ve amellerle ilgili hükümleri bulunmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde insanların yaşamları boyunca yerine getirmeleri veya kaçınmaları gereken hükümlerin bir şekilde dinle ilişkisini kurabilmek mümkündür. Dolayısıyla bireyin dindarlığı sadece itikat ve ibadetlerle sınırlı olmayıp bütün davranışlarıyla ilişkilidir. Dini konularda iyi niyet gereklidir. Kendi davranışlarımıza dini bir görünüm vermeye çalışmak esasında iyi niyeti göstermez. Ayrıca her konuda olduğu gibi dinle ilgili konularda sadece iyi niyetli olmak da yeterli değildir. Bireyin iyi niyetle beraber 'bilgili' de olması gerekmektedir.

İnsanlarda genel bir kanaat olarak, dindar insanın sanki dünya işlerinden uzak olması gerektiği gibi (öteden beri sürüp gelen) bir anlayış vardır (Buber, 2003, s. 125). Ancak ibadetlerini yapan bir kişinin dinî referansla, dinin emri gereği dürüst olması, verdiği sözü yerine getirmesi gerekir.

Bu açıdan Müslümanlıkta din mensuplarının ilimle uğraşması, zamanını faydalı bir şekilde değerlendirmesi, işini en güzel bir şekilde yapması ve güvenilir olması gerekmektedir. Onun aynı zamanda diğer insanlara karşı sevgi duyması ve hoşgörülü olması, israf etmemesi-tutumlu olması, aklını kullanması, üretici olması, helalinden zengin olması, iki günü birbirine müsavi olmaması, diğer insanlarla iş birliği yapması ve tembelliğe yol açmayan bir kader ve tevekkül anlayışına sahip olması da gerekir. Bu bağlamda dinle ilgili düşünce ve tanımlamaların daha kapsamlı yapılması, dinin tek bir boyutuyla algılamasına yol açılmaması gerektiği kanaatindeyiz. Ancak dinle ilgili 'vahiy eksenli' düşünce ve tanımlarda daha çok ahiret, daha az da dünya ile ilgili vurguya yer verildiği söylenebilir. Biz, dinin insan üzerindeki yansımalarının tek yönlü değil, çok yönlü olması gerektiğini düşünüyoruz.

Kaynakça

- AKSEKİ, A. Hamdi (1974), **İslâm Dini**, D.İ.B.Yay.: Ankara.
- ALATLI, Alev (1999), **Schrödinger'in Kedisi**, Boyut.Yay.: İstanbul.
- ALLPORT, Gordon.W (1969), **The Individual and His Religion**, The Macmillan Company: London.
- AYTEN, Ali (2006), **Psikoloji ve Din Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri**, İz.Yay.: İstanbul.
- BAHADIR, Abdülkerim (2002), **İnsanın Anlam Arayışı ve Din**, İnsan Yay.: İst.
- BAŞGİL Ali Fuad (1977), **Din ve Laiklik**, Yağmur Yay.: İstanbul.
- BAYMUR, Feriha,(1994), **Genel Psikoloji**, İnkılap Yay.: İstanbul.
- BERKTAY, Fatmagül (2001), **Osmanlı'dan Cumhuriyete Feminizm, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İletişim Yay.: İstanbul.
- BUBER, Martin 2003, **Ben ve Sen**, Çev.: İ. Palsay, İnci, Kitabiyat. Yay.: Ankara.
- BUDAK, Selçuk (2000), **Psikoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat.Yay.: Ankara.
- DEMİR, A. İshak (2004), **Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı**, Ensar Neşr.: İstanbul.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi (1986), **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, Selçuk Yay.: Ankara

- FIRAT, Erdoğan (1989), "Din Psikolojisinde Konu ve Metot Problemi", **Dokuz Eylül Üni. İlahiyat Fak. Der.:** 5.
- FRANKL, E. Victor (1999), **Duyulmayan Anlam Çılgılığı**, çev..S. Budak, Öteki Yay.: Ankara.
- FRANKL, E. Victor (2000), **İnsanın Anlam Arayışı**, çev..S. Budak, Öteki Yay.: Ankara.
- FRANKL, E. Viktor, (1985) **The Unconscious God: Psychotherapy and Theology**, Washington Square Pres, New York.
- FRANKL, Viktor. E (1988), **The Will to Meaning: Foundations and Applications of Logotherapy**, Meridian: New York.
- FROMM, Eric (1990), **Psikanaliz ve Din**, çev.: Şükrü Alpagut, İstanbul.
- FROMM, Eric (1994), **Psychoanalysis and Religion**, Little Field Publication: Boston.
- FROMM, Eric (2004a), **Hayatı Sevmek**, çev.: A. Köse, Arıtan Yay.: İstanbul.
- FROMM, Eric (2004b), **Psikanaliz ve Din**, çev.: Aydın Arıtan, Arıtan Yay.: İst.
- GEERTZ, C. (1972), "La Religion Comme Systeme Culturel", **Essais d'Anthropologie Religieuse**, Gallimard edt., Paris.
- GLOCK, C.Y. (1962), "Dindarlığın Boyutları Üzerine". **Din Sosyolojisi** içinde, ss. 252-274, (çev.: Mehmet Emin Köktaş), Vadi Yay.: Ankara
- GÜNGÖR, Erol (1991, 1996), **İslamın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yay.: İstanbul.
- GÜNGÖR, Erol (2003), **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ötüken Yay.: İstanbul.
- GÜROL, Ender (1977), **Carl Gustav Jung**, Cem Yay.: İstanbul
- HÖKELEKLİ, Hayati (1998), **Din Psikolojisi**, Türkiye Diyanet V.Yay.: Ankara.
- JAMES, William (1902), **The Varieties of Religious Experience**, Modern Library: New York.
- JUNG, Carl Gustav (1988a), **Psychology and Western, Religion**, (Eng.Trans:R.F.C.Hull), Ark Paperbacks, NEW York, Vol.XI,s.4
- JUNG, Carl Gutsav (1988b), **Psikoloji ve Din**, çev.: R. Karabey, Okyonus Yay.: İstanbul.
- KARAMAN, Ramazan (2000), **Sanayileşmenin Dine Etkisi**, Konya.
- KILIÇ, Recep (2004), **Dini Anlamak Üzerine**, Ötüken Yay.: İstanbul.
- KISA, Cihad (2005), **Carl Gustav Jung'da Din ve Bireyleşme Süreci**, İlahiyat Fak. Vakfı Yay.: İzmir.
- MASLOW, Abraham H. (1983), "Religions, Values, and Peak-Experiences", **Penguin Boks**: Dallas.
- MERİÇ, Cemil (1990), **Mağaradakiler**, Ötüken.Yay.: İstanbul.
- ÖZCAN, Hanifi (1999), **Maturudi'de Dini Çoğulculuk**, Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.: İstanb
- ÖZGÜ, Halis (1994), **Psikanalizin 3 Büyüklere Freud Adler Jung**, Mart Yay.: İst.
- PEKER, Hüseyin (1993), **Din Psikolojisi**, Sönmez.Yay.: Samsun.
- PEKER, Hüseyin (2008), **Din Psikolojisi**, Çamlıca Yay.: İstanbul.
- SUBAŞI, Necdet (1995), **Türk Aydınının Din Anlayışı**,Yapı Kredi Yay.: İstanbul.
- TANİLLİ, Server (2006), **İslâm Çağımıza Yanıt Verebilir mi?**, Alkim Yay.: İstanbul.

- TEKİN, Mustafa (2003), **Türkiye’de Aydın Kadınlara Göre Din Kadın**, Doktora Tezi, Selçuk Üni. Sos. Bil. Enst
- TOLSTOY (2005), **Din Nedir? çev.** Zeynep Güleç, Akvaryum Yay.: İstanbul
- UZMAN, Mazhar Osman (1941), **Tababet-i Ruhiye**, Kader Basımevi: İstanbul.
- VERGOTE, Antoine (1966), *Psychologie Religieuse*, Bruxelles
- VERGOTE, Antoine, **“Çocukta Din”**, çev. Erdoğan Fırat, Ank. Ü.İ.F. Dergisi, C. 22
- YALOM, Irvin. D (2006), **Din ve Psikiyatri**, çev.: Emre Ağanoğlu, Merkez Kitapları: İstanbul.
- YAPAREL, Recep (1987a), “Dinin Tarifi Mümkün mü?”, **Dokuz Eylül Üni. İlahiyat Fak.Der.**, 4: 403-419.
- YAPAREL, Recep (1987b), **Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma**,Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üni. Sos. Bil. Enst.
- YAPAREL, Recep (2001), **Bilişsel Psikolojinin Din Psikolojisine Katkıları Bağlamında Yükleme Kuramı**, Dijital Baskı Sistemleri: İzmir.
- YILDIZ, Murat (2006), **Ölüm Kaygısı ve Dindarlık**, Dokuz Eylül Üni. İlahiyat Fak.Yay.: İzmir.